

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته فلسفه و کلام

عنوان:

بررسی تطبیقی آراء ابن سینا، ملا صدرا و آیت الله جوادی آملی در الاهیات بالمعنی الاکحص

استاد راهنما:

آقای دکتر محمد تقی یوسفی

استاد مشاور:

آقای دکتر یار علی کرد فیروزجائی

دانشجو:

محمد علی شمس آبادی

اردیبهشت 1393

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته فلسفه و کلام

عنوان:

بررسی تطبیقی آراء ابن سینا، ملا صدرا و آیت الله جوادی آملی در الاهیات بالمعنی الاکخص

استاد راهنما:

آقای دکتر محمد تقی یوسفی

استاد مشاور:

آقای دکتر یار علی کرد فیروزجائی

دانشجو:

محمد علی شمس آبادی

اردیبهشت 1393

تقدیم به

پروردگار سرمدی که وجود اعلا و ارزشمندی است که ره یافتگان به کویس در وادی عقل و سلوک قلب گام بر می‌دارند؛ انبیا و اولیا و جانشینان بر حق آنان که حق بزرگ و عظیمی بر بشریت دارند، به خصوص پیامبر اعظم (ص) که تعالیم وحی را ارزانی شیفتگان کرد، باشد که نفوس ما فدای آن مقام شامخ رسالت گردد.

تقدیر

با سپاس فراوان از درگاه ربوبی الاهی که این بنده کوچک را تا به حال در پهنه علم و آموختن قرار داد و امید که این گذر عمر در قرار علم آموزی مستدام باشد و با استمداد و استعانت از امامان معصوم علیهم السلام که این مسیر برهنه از عمل نباشد؛ تشکر ویژه و فراوان دارم از استاد راهنمای عزیزم جناب آقای دکتر محمدتقی یوسفی و همچنین از استاد مشاور گرانقدر جناب آقای دکتر یارعلی کرد فیروزجائی که با علم و اخلاق جمیل خودشان و با تلاش و تأمل خاص خود این امر را به سامان رساندند و همچنین از استاد گرامیم جناب آقای علی خیری که مرا در مسیر فلسفه و آزاداندیشی قرار دادند و از همسر محترم و فرزندانم که کمک شایانی در تدوین رساله داشتند.

چکیده

مباحث الهیات بالمعنی الاخص در آثار ابن سینا و ملاصدرا به صورت مشروح مورد بحث قرار گرفته است و آیت الله جوادی آملی به عنوان یکی از حکمای معاصر به آنها توجه داشته و در جهت توضیح و تبیین آنها مباحث شایان توجهی ارائه کرده است و به پاره ای از شبهات نیز پرداخته اند. آیت الله جوادی آملی در برهان صدیقین دیدگاه صدرا را به طور کامل نمی‌پذیرد و دیدگاه علامه طباطبائی را می‌پسندد. در برهان امکان و وجوب بعد از پذیرش دیدگاه صدرا، یادآوری می‌کند که تحلیل فقری امکان صدرا، ریشه در سخنان گذشتگان دارد. ارزش برهان معجزه در دیدگاه ایشان به برهان امکان و وجوب است. به نظر ایشان برهان نظم در دیدگاه متکلمان غربی، بر خلاف فیلسوفان و متکلمان مسلمان یک برهان تام است. ایشان با چند تقریر به تبیین برهان پرداخته و ضعف آن را محدودیت کبرای قیاس دانسته و برای اثبات‌گری آن نیاز به تتمیم را مورد توجه قرار داده است. برهان حرکت و برهان حدوث دو برهانی هستند که در یک جا اما به صورت مجزا که البته غیر تام هستند، تقریر شده است. در برهان فطرت، مشکل اصلی برهان را صغرای آن می‌داند. در ادامه، تقریر و اشکالات برهان وجودی آنسلم و تجربه دینی و براهین اخلاقی مورد بررسی قرار گرفته است. در صفات خداوند سعی بر این شده که اکثریت صفات ذاتی و فعلی از جهت ایجابی و سلبی در مکاتب سه گانه و از دیدگاه آیت الله جوادی آملی مورد بررسی قرار گیرد. البته در افعال خداوند با توجه به سهم و فهم کتب، ایشان تقریر و تبیین کامل و متفاوتی ندارند.

کلید واژه ها: بررسی تطبیقی، توحید، وجود خدا، صفات خدا، افعال خدا، جوادی آملی

فهرست مطالب

1	مقدمه
2	گفتار اول: کلیات
2	1. بیان مسأله
3	2. اهمیت و فائده موضوع
4	3. سابقه تحقیق
4	5. اهداف تحقیق
4	6. سوالات اصلی و فرعی تحقیق
4	سوال اصلی
5	سوالات فرعی
5	7. فرضیه و پیش فرضهای تحقیق
5	گفتار دوم: مفاهیم
5	1. الاهیات بالمعنی الاخص
6	2. بررسی تطبیقی
7	هجرت به حوزه علمیه قم

فصل اول: بررسی تطبیقی در براهین اثبات وجود خدا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	مقدمه
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	1. برهان صدیقین
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	1-1. نظریه بوعلی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	1-2. نظریه صدرا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	1-3. تقریر برهان از نظر استاد جوادی آملی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	2. برهان امکان و وجوب
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	2-1. نظریه بوعلی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	2-2. نظریه صدرا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	2-3. تقریر استاد جوادی آملی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	2-3-1. اشکال اول: عدم امکان سرایت حکم جزء به کل

DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	نقد و بررسی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	2-3-2. اشکال دوم: منطقی بودن مفهوم ضرورت
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	نقد و بررسی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	2-3-3. اشکال سوم: عدم کارساز بودن برهان در صورت عدم ادراک عقلی

NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	نقد و بررسی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	3. برهان معجزه
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	3-1. دیدگاه ابن سینا

3-2. دیدگاه صدرا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
3-3. تقریر استاد جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
3-3-1. دو اشکالی که بر برهان وارد است ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4. برهان نظم ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4-1. تقریر استاد جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4-1-1. ضعف برهان نظم ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4-1-2. تقریر برهان نظم بر اساس حساب احتمالات ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

نقد و بررسی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4-2. سه تقریر دیگر استاد جوادی آملی بر برهان نظم از طریق خالقیت و علت غائی ERROR!
BOOKMARK NOT DEFINED.

4-2-1. تقریر اول ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4-2-2. تقریر دوم ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4-2-3. تقریر سوم بر مدار علت غائی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4-3. تقریر شبهه نظم و وجود داشتن شرّ در عالم .. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
نقد و بررسی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
5. برهان حرکت و برهان حدوث ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
5-1. تقریر ابن سینا (فلسفه مشاء) ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
5-2. تقریر ملا صدرا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
5-3. تقریر استاد جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
5-3-1. جایگاه برهان علیّت توماس در برهان حدوث ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

5-3-2. کلام متکلمین و نقد آنان ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
نتیجه اولیه از استدلال متکلمین ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
نتیجه ثانویه از استدلال متکلمین ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
5-3-3. جواب آیت الله جوادی آملی به اشکالاتی که در این برهان وجود دارد ERROR!
BOOKMARK NOT DEFINED.

6. برهان فطرت ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
6-1. تقریر برهان از نظر استاد جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
6-1-1. اشکال صغرای برهان ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
6-1-2. قوام برهان فطرت به چیست؟ ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
6-1-3. اشکال: برهان فطرت توانایی اثبات محبوب یا مورد امید را ندارد .. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

نقد و بررسی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
6-2-3. نکته پایانی برهان ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
7. برهان وجودی آنسلم ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
7-1. صورت قیاس ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
7-2. نقد آیت الله جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

- 7-2-1. نتیجه ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
8. برهان تجربه دینی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 8-1. تبیین برهان (از نظر استاد جوادی آملی) ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 8-2. نقد استاد جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 8-2-1. نقد شهود تجربه دینی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
9. براهین اخلاقی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 9-1. چگونه می توان از مقدمه نخست-که ذکر شد- خدا را اثبات کرد؟ ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 9-2. اشکال مشترک براهین نظری از دیدگاه آیت الله جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- جمع بندی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- فصل دوم: صفات خدا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- مقدمه ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- گفتار اول: صفات ذاتی خدا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
1. صفات ایجابی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-1. نحوه اتصاف ذات خدا به صفات ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2. توحید ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-1. اقسام توحید ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-2. مراتب توحید ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-2-1. دیدگاه آیت الله جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-3. بی همتایی خدا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-3-1. چرا برای خدا، همتایی وجود ندارد؟ (دیدگاه استاد جوادی آملی) ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-6. بساطت خدا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-6-1. تقریر ابن سینا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-6-2. تقریر صدرا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-2-6-3. تقریر آیت الله جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-3. حیات ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-3-1. بیان ابن سینا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-3-2. بیان صدرا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-3-3. تقریر آیت الله جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-3-3-1. نقدهای آیت الله جوادی آملی به سخن متکلمین ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-4. قدرت ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 4-1-1. برهان عقلی بر توحید قدرت و قلمرو قدرت الاهی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-4-2. براهین اصل قدرت الاهی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- 1-4-2-1. نقد استاد بر کلام شیخ صدوق ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-4-3. تنزیه قدرت الاهی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-4-4. شبهات وارده و پاسخ های آن (از دیدگاه آیت الله جوادی آملی) .
NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5. علم

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-1. علم از دیدگاه ابن سینا

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-2. علم از دیدگاه شیخ اشراق

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-3. علم از دیدگاه صدرا

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-4. علم حصولی و حضوری

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-4-1. برهان صدرا بر حضوری بودن علم ذات و نگاهی به دیدگاه اشراق و مشاء
BOOKMARK NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-4-2. دیدگاه آیت الله جوادی آملی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-5. علم اجمالی و تفصیلی و نقدهای استاد جوادی آملی
DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-6. دیدگاه آیت الله جوادی آملی در علم واجب به ذات
DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-7. نامتناهی بودن علم خدا و تناهی بودن علم ممکنات
DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-7-1. دیدگاه بوعلی سینا

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-7-2. دیدگاه صدرا (نقد بوعلی سینا)

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-5-7-3. دیدگاه شیخ اشراق

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6. اراده

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6-1. بیان بوعلی سینا و برخی متکلمین

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6-2. بیان صدرا

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6-3. دیدگاه آیت الله جوادی آملی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6-3-1. اقسام اراده

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6-4. چه معیاری سبب می شود یک صفت از صفات ذات یا صفات فعل محسوب شود؟
BOOKMARK NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6-4-1. با توجه به تعریف اراده ذاتی در مکتب مشاء (علم به نظام احسن) و اراده فعل که همان صورت

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. مرتسمه است چه اشکالی وارد می شود؟

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. نقد و بررسی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6-4-2. اشکال و جواب: اشتباه قرطبی بر اینکه اراده خدا ازلی و زاید بر ذات اوست
BOOKMARK NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-6-4-3. اشکال: پندار فخر رازی بر اینکه اراده خدا بر عدم تعلق می گیرد
BOOKMARK NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. نقد و بررسی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-7. کلام

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-7-1. بیان ابن سینا

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-7-2. بیان صدرا

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. بیان متکلمین 1-7-3
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-7-4 حقیقت کلام (آیت الله جوادی آملی)
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-7-4-1 دلیل بر متکلم بودن خداوند و اشکال دُوری
DEFINED.
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. نقد و بررسی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-7-5 اشکال: کلام خداوند با صفت مقابل آن یعنی سکوت نقض میشود
NOT DEFINED.
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. نقد و بررسی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2. صفات سلبی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-1 نفی ترکیب
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-1-1 دیدگاه ابن سینا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-1-2 دیدگاه شیخ اشراق
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-1-3 دیدگاه صدرا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-1-4 دیدگاه آیت الله جوادی آملی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-2 سلب ماهیت
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-2-1 دیدگاه ابن سینا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-2-1-1 اشکال: جوهر و واجب در وجودشان مشترک هستند ...
DEFINED.
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. نقد و بررسی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-2-2 دیدگاه اشراق
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-2-3 دیدگاه صدرا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-2-3-1 نقد بر استدلال بر عدم زیادت وجود بر ماهیت
DEFINED.
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 2-2-4 دیدگاه آیت الله جوادی آملی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. گفتار دوم: صفات فعلی خدا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. دیدگاه آیت الله جوادی آملی (در تقریر ملاصدرا)
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1. ایجابی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-1 خالقیت
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-1-1 بیان ابن سینا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-1-2 بیان صدرا
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-1-3 دیدگاه آیت الله جوادی آملی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-1-3-1 راههای اثبات توحید خالقیت
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-2 رازقیت:
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-2-1 دیدگاه آیت الله جوادی آملی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-3 عدالت
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-3-1 دیدگاه آیت الله جوادی آملی
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. 1-3-2 اشکال: گناه محدود و کیفر نامحدود چگونه با عدالت خداوند سازگار است؟
BOOKMARK NOT DEFINED.

- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** نقد و بررسی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** اشکال: ناخواسته آفریده شدن و نافرمانی و مجازات انسان با عدل الاهی ناسازگار است . 1-3-3
- BOOKMARK NOT DEFINED.**
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** نقد و بررسی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** اشکال: شفاعت خلافکاران در قیامت با عدل الاهی منافات دارد . 1-3-4
- NOT DEFINED.**
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** نقد و بررسی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-4-1. فیاضیت
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-4-1. بیان بوعلی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-4-2. بیان شیخ اشراق
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-4-3. بیان صدرا
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-4-4. دیدگاه آیت الله جوادی آملی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-5. غنی بودن:
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-5-1. دیدگاه شیخ اشراق
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-5-2. دیدگاه صدرا
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-5-3. دیدگاه آیت الله جوادی آملی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-5-3-1. اشکال: لازمه خلقت، هدفدار بودن آن است و این با غنای خداوند منافات دارد **ERROR!**
- BOOKMARK NOT DEFINED.**
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** نقد و بررسی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** اشکال: از طریق موجود مطلق، برهان بر اثبات غنی بودن آورده شده است **ERROR!**
- BOOKMARK NOT DEFINED.**
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** نقد و بررسی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2. سلبی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-2. نفی شریک
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-1-1. بیان بوعلی سینا
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-1-2. بیان شیخ اشراق
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 3-1-2. بیان صدرا
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 4-1-2. دیدگاه آیت الله جوادی آملی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 1-4-1-2. اقسام شرک
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-2. نفی ظلم
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-2-1. نگاهی به سخن برخی حکما
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-2-2. دیدگاه آیت الله جوادی آملی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-3. شبهه ابن کمونه و حل آن
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-3-1. بیان شبهه
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-3-2. جواب صدرا
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-3-3. جواب آیت الله جوادی آملی
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** 2-3-4. بیان مرحوم علامه
- ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.** جمع بندی

فصل سوم: افعال خدا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

مقدمه ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1. افعال واجب الوجود ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1-1 دیدگاه ابن سینا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1-2 دیدگاه شیخ اشراق ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1-3 دیدگاه صدرا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1-4 دیدگاه آیت الله جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1-5 سوال: افعال خداوند با افعال دیگر موجودات چه فرقی دارد؟ ... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

بررسی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

2. عالم عقل ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

2-1 دیدگاه ابن سینا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

2-2 دیدگاه شیخ اشراق ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

2-3 دیدگاه صدرا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

3. عالم مثال ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

3-1 بیان مکتب مشاء ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

3-2 دیدگاه اشراق ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

3-3 دیدگاه صدرا ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

3-4 بیان آیت الله جوادی آملی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

4. پیدایش عالم هستی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

جمع بندی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

خاتمه ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

فهرست منابع ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

سبحان الذی اسرى بعده لیلا من المسجد الحرام الی المسجد الاقصی الذی بارکنا حوله لنریه من آیاتنا انه هو السميع البصیر. حکمت وصف الاهی است و آن ذات الاهی که هستی مطلق و بسیط نامتناهی است، هر عدمی در او معدوم می‌باشد و هر وجودی در او اتم و اکمل است. او که خالق نظام احسن و خالق حکیمان است، معرفت در نظام اوصافی ذات الاهی ارزش و تفکر در صنع ربوبی او، احسن و نیکو است. رسیدن به حقیقتش روش حکیمانه می‌خواهد و ژرف اندیشی حکیمانه با صراط عقل و وحی میسر است، امید که دستان مخلوق خویش را بگیرد و از جام زلال معرفت تسنیم و رحیق مختوم خویش بنوشاند.

خدای را سپاسگزارم که این توفیق داده شد تا به وسع فکر و توان خویش تبیین و بررسی در موضوع خالق هستی و صفات و افعال حق تعالی را داشته باشم، باشد که عقل ناچیز پیراسته از اوهام و فضولات خیالی و قدرت دفاع از هجوم اعتقادی دشمنان گردد. و سپاسی دیگر از خدای متعال که توفیق داد این موضوع را در آثار عالم گرانمایه معاصر که عطر وجودش دل نشین و طراوت گفتارش طرب انگیز است بررسی کنم امید که از این حکیم متاله آیت الله جوادی آملی (دامت برکاته) قدحی از معرفت نوشیده باشیم.

موضوع « بررسی تطبیقی آراء ابن سینا، ملا صدرا و آیت الله جوادی آملی در الاهیات به معنای اخص » در سه فصل تنظیم شده است. فصل اول بررسی تطبیقی در براهین اثبات وجود خدا است. در این فصل نه برهان بررسی و تحلیل شده است که از جمله به براهین فیلسوفان غرب اشاره و نقد می‌شود. در فصل دوم صفات ذات و صفات فعلی خداوند مورد پردازش قرار گرفته است. و در فصل سوم در خصوص افعال خدا و آفرینش عالم عقل و مثال بحث شده است.

لازم به ذکر است تقریر آیت الله جوادی آملی با فلسفه بوعلی و ملاصدرا مقایسه می‌شود، ناگفته نماند در برخی موضوعات اشاره‌ای به دیدگاه‌های شیخ اشراق و بعضاً مرحوم علامه طباطبائی شده است.

این مقدمه و پیش‌گفتار به کلیات و مفاهیمی از قبیل موضوع، بیان مسأله، اهمیت و فائده موضوع، سؤالات اصلی و فرعی، روش تحقیق و الاهیات به معنای اخص می‌پردازد.

گفتار اول: کلیات

1. بیان مسأله

فلسفه از آنجا که مشتمل بر شناخت تصویری و تصدیق برهانی اشیا است می‌توان آن را به عنوان هستی‌شناسی قطعی تعریف کرد. و از آن حیث که موضوع ما بعد الطبیعه، موجود بما هو موجود (وجود عام) یا به تعبیر ساده‌تر، وجود است، غایت معرفت مابعد الطبیعی، معرفت و شناخت خداوند است از این رو این موضوع بر معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی ترجیح داده شده است. از سوی دیگر هر چند فلسفه، هستی‌شناسی است اما الاهیات بالمعنی الاخص، نقش هدایتگری برای خود انسان و نیز برای فلسفه است چرا که اگر خدا در فلسفه نباشد، فلسفه رو به مرگ می‌رود و جدایی فلسفه از الاهی به سوی الحادی رقم می‌خورد.

فلسفه اسلامی همواره روند رشد و تعالی را طی کرده و امروزه به کمال خویش در حکمت متعالیه رسیده است حکمتی که از چارچوب عقلانی و از هستی‌شناسی متقن و مستحکمی بر خوردار است. فلسفه‌ای که می‌تواند پاسخ‌گویی پرسش‌های مهم عقیدتی باشد و خلأهای فکری، عقیدتی جامعه را پر کند، و البته این سخن به معنای طرد نقد و واکاوی تئوری‌های فلسفه اسلامی نیست.

با توجه به این که فلسفه زیر بنای علوم اسلامی است و یکی از ابعاد فلسفه اسلامی، بررسی تطبیقی آراء فیلسوفان و متفکران اسلامی می‌باشد و در ضمن بررسی تطبیقی، غافل نشدن از وجود نوآوری و ارائه دیدگاه‌های جدید است که از زنده و پویا بودن فلسفه اسلامی حکایت دارد؛ مسأله بررسی تطبیقی آراء اندیشمندان از بعد دیگری نیز دارای اهمیت است، زیرا برای ارزیابی آرا و اندیشه‌های یک متفکر، بیشتر به آرا و اندیشه‌های ابتکاری او توجه می‌شود.

در میان فیلسوفان مسلمان کم نبودند متفکرانی که با ارائه دیدگاه‌های نو و ابتکاری حرکت فلسفی را تکامل بخشیدند. امروزه نیز متفکرانی وجود دارند که در غنا بخشیدن به فلسفه اسلامی نقش بسزایی دارند. یکی از این متفکران و فیلسوفان معاصر حضرت آیت الله جوادی آملی (دامت برکاته) است. ایشان با نگارش کتابهای متعدد فلسفی نقش زیادی در گسترش فلسفه اسلامی در دوران معاصر داشته‌اند.

بدیهی است آشنایی با تقریرات و ابعاد ابتکاری آرا و اندیشه‌های ایشان با بررسی تطبیقی دیدگاه‌های ابن سینا و ملا صدرا به فهم جایگاه فلسفه در دوران معاصر کمک خواهد کرد. از این رو به

نظر می‌رسد زمینه برای انجام تحقیقی با هدف شناخت تقریرات ایشان در زمینه مباحث فلسفی وجود دارد، اما با توجه به گستره مباحث فلسفی و اهمیت مسأله خداشناسی، موضوع تحقیق به الاهیات به معنای اخص محدود می‌گردد. از این رو پرسشی که با آن مواجه خواهیم بود این است که آیت الله جوادی آملی (دامت برکاته) در مقایسه با آراء ابن سینا و ملا صدرا چه تقریراتی در زمینه مسائل الاهیات به معنای اخص ارائه کرده‌اند؟ در اینجا به چند دیدگاه استاد جوادی آملی اشاره می‌شود:

1. در برهان صدیقین تقریر ایشان از واقعیت با تأکید بر نظریه مرحوم علامه طباطبائی و نپذیرفتن تقریر استاد شهید مطهری است با اصولی که استاد شهید در اصول فلسفه و روش رئالیسم ذکر کرده‌اند.

2. پرداختن به براهین ناظر به احکام اخلاقی و نقد آن. در حالی که اکثر حکما به آن نپرداخته اند.

3. تقریر برهان فطرت که به جهت ضعف صغرای برهان نقد می‌شود.

لازم به ذکر است که در این بررسی نظریات و دیدگاه‌های ایشان عمدتاً با دو نحله و مشرب فلسفی اصلی یعنی حکمت متعالیه و حکمت مشاء و بعضاً با مکتب اشراق سنجدیه می‌شود.

2. اهمیت و فائده موضوع

یکی از فیلسوفان معاصر و حکمای متاله، آیت الله جوادی آملی (دامت برکاته) است. اندیشه‌های ایشان که متأثر از حکیم ملا صدرا و شیرازی است با محوریت ارتباطیابی بین قرآن و برهان و عرفان است. هدف این موضوع به نوعی دفاع از فلسفه اسلامی است که تبیین ابعاد آن به لحاظ غایت شناسانه اهمیت شایان توجهی دارد به این بیان که آغاز دین با معرفت خدا شروع می‌شود و کمال معرفت خداوند، تصدیق اوست؛ از این رو مباحث معرفت و شناخت خداوند و صفات ذات اقدس الاهی به عنوان زیربنای نظام فلسفه اسلامی حائز اهمیت است؛ لذا در این مورد به چند نکته اشاره می‌شود:

1- محور بحث که بررسی تطبیقی آراء ابن سینا، ملا صدرا و استاد جوادی آملی در الاهیات به معنای خاص است، می‌تواند بیان و تقریر جدیدی در مباحث خداشناسی تلقی گردد.

2- اگر خداشناسی به صورت منطقی و برهانی و تبیین براهین آن به صورت منسجم صورت گیرد مسیر اندیشه انسان، مصیب و فطرت الاهی بشر تقویت خواهد شد.

3- اعمال و افعال انسان به نحو کاربردی در فضای نگرش دینی، به معرفت خداوند وابستگی تام دارد. اندیشه که مقدمه و زمینه ساز عمل و سعادت اخروی است اهمیت این موضوع را آشکار می‌کند؛ که شناخت خدا در فرایند زندگی فردی و اجتماعی تأثیر می‌گذارد.

3. سابقه تحقیق

درباره موضوع رساله چنین نیست که اصلاً تحقیق شایسته‌ای انجام نشده باشد؛ لیکن شایان توجه است که اگر در این زمینه تقریر جدید و مکتوبی در دست می‌بود دست اندرکاران و انتشارات مربوط به استاد معظم مطلع می‌بودند؛ ثانیاً متأسفانه در فضای علمی ما، آنچه که شایسته است درباره اندیشه‌های یک متفکر و شخصیت فرهیخته در زمان حیات، مورد بررسی و مطالعه قرار بگیرد هنوز معمول و شاید معقول نیست و این می‌تواند وجه عدم سابقه پژوهشی در این موضوع باشد؛ اما در کتاب «سرچشمه اندیشه مجموعه مقالات و مقدمات فلسفی» آیت الله جوادی آملی، ایشان تقریراتی جدیدی بر مبنای حکمت متعالیه دارند که در آن کتاب تنظیم شده است. در آن مقاله مسائلی را مطرح می‌سازند که به بیان ایشان در آثار صدرالمتهلین و حکمای بعد از او مورد تعرض قرار نگرفته یا آنکه در مرکز توجهات و مباحثات فلسفی قرار نگرفته اند ولی مسائل مهمی هستند که می‌توانند مسیر بسیاری از مطالب فلسفی را تغییر دهند. البته در آن کتاب مطلبی که به نوعی مربوط به موضوع باشد در دو مورد می‌توان یافت که یکی تنزه واجب تعالی از ماهیت و ماهیت نداشتن ممکنات و دیگری محرک بودن و متحرک نبودن خدای سبحان است که البته در متن مورد بررسی تطبیقی قرار می‌گیرد اما سایر مطالب مربوط به الاهیات بالمعنی الاعم می‌شود. ولی در مجموع در کتاب حقیق مختوم و شرح حکمت متعالیه تقریرهای جدیدی موجود است که در ترازوی بررسی قرار خواهند گرفت.

4. روش تحقیق و قلمرو آن

این تحقیق عمدتاً به روش توصیفی و به صورت کتابخانه ای گردآوری شده است. قلمرو آن در بررسی مسائل فلسفی، کلامی و قرآنی است.

5. اهداف تحقیق

1. آشنایی با تقریرات یکی از اندیشمندان معاصر در مباحث فلسفی و به ویژه الاهیات بالمعنی الاخص، زمینه پیشرفت و تحوّل در مباحث عقلی را فراهم می‌کند.
2. معرفی تقریرات استاد جوادی آملی در قلمرو خداشناسی به محافل علمی در بررسی تطبیقی بین دو مکتب سینوی و صدرایی.

6. سوالات اصلی و فرعی تحقیق

سوال اصلی

آیت الله جوادی آملی در مقایسه با آراء ابن سینا و ملا صدرا چه تقریراتی در زمینه مسائل الاهیات به معنای اخص ارائه کرده اند؟

سوالات فرعی

1. برهان‌های ارائه شده بر وجود خدا با تقریر ابن سینا و ملا صدراو آیت الله جوادی چیست؟
2. آیت الله جوادی مباحث صفات خدا را چگونه تقریر می کند؟
3. آیا آیت الله جوادی در مباحث افعال الاهی تقریراتی افزون بر مکاتب ابن سینا و ملا صدرا دارد؟
4. آیت الله جوادی عالم عقل و مثال و آفرینش هستی را در صورت تقریر جدید چگونه تبیین می کند؟

7. فرضیه و پیش فرضهای تحقیق

فرضیه اصلی: آیت الله جوادی در ارائه براهین اثبات وجود خدا و صفات خدا و افعال خدا تقریرهای تازه ای ارائه کرده اند.

پیش فرض: آیت الله جوادی آملی در فلسفه و خدانشناسی فیلسوفی برجسته و صاحب نظر است و پرداختن به آثار و افکار ایشان برای مجامع علمی بس سودمند است.

گفتار دوم: مفاهیم

1. الاهیات بالمعنی الاخص

موضوع فلسفه اولی (علم اعلی) که الاهیات بالمعنی الأعم نیز گویند، وجود مطلق است. حکمت یا نظری است یا عملی و حکمت (فلسفه) عملی سه قسم است: تهذیب اخلاق، تدبیر منزل و سیاست مدن و حکمت نظری شامل الهیات و ریاضیات و طبیعیات می شود. و این نیز اقسامی پیدا می کنند: ریاضیات چهار قسم و طبیعیات هشت قسم و الاهیات سه قسم است: امور عامه، جواهر و اعراض و الاهیات بالمعنی الاخص. اینکه چرا به الاهیات، الاهیات می گویند، از آن روست که الاهیات از وجود مطلق بحث می کند و وجود مطلق نیز یا وجود واجبی است یا وجود آثار و مخلوقات او (وجود امکانی) البته در امور عامه، بحث از وجود مطلق است؛ پس چرا به آن الاهیات می گویند؟ زیرا وجود مطلق، منحصر در حق تعالی و آثار و افعال اوست. در بخش الاهیات بالمعنی الاخص، بحث از وجود واجبی است و دیگر بحث از وجود امکانی نیست.^{۱ ۲}

آیت الله جوادی آملی دو نکته متذکر می شود: نکته اول این است که این بحث نیازمند به یک سلسله اصول و مقدماتی است که باید قبلاً بطور کامل برهانی شود، لذا در الاهیات بالمعنی الاعم آن اصول و مقدماتی پی ریزی می شود تا در بخش الاهیات بالاخص بتوان وارد مسائل اثبات واجب و صفات او شد. نکته دوم این که بحث اثبات واجب و صفات واجب، مستقل وجدای از امور عامه مطرح می شود. از آنجا که تقسیم موجود به واجب و ممکن از مسائل تقسیمی فلسفه اولی است، لذا بحث در

۱. ر.ک: یحیی انصاری شیرازی، دروس شرح منظومه، ج 3، ص 14.

۲. ر.ک: عبدالله جوادی آملی، ریحیق مختوم، ج 1، بخش اول، صص 173-174 و 188-189

مورد واجب که به عنوان «الاهیات بالمعنی الاخص» شمرده می‌شود فصلی از فصول امور عامه و بخشی از بخش های فلسفه کلی خواهد بود.¹

2. بررسی تطبیقی

در بررسی تطبیقی افزون بر اینکه افکار و اندیشه های چند اندیشمند در موضوع خاص مورد ارزیابی قرار می‌گیرند؛ نوآوری یک متفکر و اندیشمند در مقایسه با دیگر دانشمندان و عالمان حائز اهمیت است. زیرا مسیر فکر و حرکت و فرایند تضارب اندیشه ها و به ثمر نشاندن حیات معقول با اصول متقن و مستدل و با نوآوری‌ها رقم می‌خورد. خواننده یک موضوع بررسی تطبیقی می‌تواند در یکجا تفکرات اندیشمندان را مورد ارزیابی و یا انتقاد قرار دهد.

بررسی تطبیقی و در ضمن آن، نوآوری در علوم انسانی سبب رشد تکامل فکری و فرهنگی و عقیدتی در میان مردم شده، می‌تواند زمینه ساز تمدن جدید گردد که یا به افول انسانیت ختم می‌شود و یا به صعود انسانیت. آنچه که می‌توان رشد و مرکز و هسته اصلی علوم انسانی از آن نام برد، اله و خداست و الاهیات خاص سبب فهم درست تر و دقیق تر در اینگونه مباحث خواهد شد.²

گفتار سوم: آیت الله جوادی آملی (دامت برکاته)

آیت الله عبدالله جوادی آملی (دامت برکاته) در سال 1312 در آمل در خانواده روحانی پا به عرصه وجود نهاد. مرحوم پدرش از علمای دوره فشارهای رضاخانی و عسرت روحانیون به رسالت خویش (وعظ و خطابه و تبلیغ احکام الهی) و تشویق پسر خود به تحصیل علوم دینی پرداخت. ایشان بعد از تحصیلات ابتدایی در سال 1325 و پایان دوره تلخ رضاخان و بازگشایی حوزه-های علمیه وارد حوزه علمی آمل شد؛ و طبق فرمایش پدرش که تعلیم بدون تزکیه، ابتر و نافرجام است پیش زاهدترین و معروفترین روحانی آن زمان، مرحوم آیت الله ابوالقاسم فرسیو (رض) برد تا اولین درس تیمناً و تبرکاً در محضر او آموخته شود و به قول آیت الله جوادی آملی (دامت برکاته): «آن مرد الهی لذت نوشیدن معارف الهی را از کوثر صادقین به ما چشانند و در ابتدای فراگیری علم، معرفت پروردگاری را به ما آموخت که جبر هر شکسته ای و جبران هر نقیصه ای در دست آن کامل محض است». ایشان دروس مقدمات را درحوزه علمیه آمل (به مدت 4 سال) نزد اساتیدی همچون

1. ر.ک: عبدالله جوادی آملی، شرح حکمت متعالیه، بخش یکم، ص 111.

2. آیت الله جوادی آملی درباره نوآوری می‌گویند: ...نوآوری کار آسان نیست. البته نوآوری دو جور است: نوآوری‌های اصلی مبنایی. نوآوری‌های فرعی و تفریعی. نوآوری‌های اصلی آن است که انسان نظیر حرکت جوهری مرحوم ملاصدرا، مبنایی را در فلسفه احداث و خلق کند یا نظیر (جسمانیه الحدوث و روحانیه البقاء) در فلسفه صدرایی که نوآوری مبنایی در فلسفه است، چیزی را ابداع و ابتکار کند.... اما نوآوری‌های فرعی و غیر تأسیسی، یعنی تفریع و تفکیک مسائل فلسفی و اضافه کردن برخی مسائل فلسفی و مانند آن. (عبدالله جوادی آملی، مهر استاد، ص 127).

مرحوم پدرشان، مرحوم آقای اشراقی، اعتمادی، شیخ عزیزالله طبرسی، آقا ضیاء آملی، غروی، فرسیو، رجائی، میرزا رضا روحی، حاج شیخ شعبان نوری فرا گرفت.

تحصیل در حوزه علمیه تهران: ایشان پس از اتمام دروس سطح در حوزه علمیه آمل، به قصد ادامه تحصیل، ابتدا قصد عزیمت به حوزه علمیه مشهد را داشتند اما بعد از ورود به مشهد و مشاهده بعضی از تعابیر تند طلبان درباره بعضی از علمای مشهد، آنجا را برای تحصیل مناسب ندیدند، لذا وارد مدرسه مروی تهران شدند. رسائل و مکاسب را نزد مرحوم سبط الشیخ (رض) تلمذ کردند. در سال 1329-30 به دست علما و اساتید مدرسه مروی ملبّس شدند. در تهران از اساتیدی همچون آیت الله حاج شیخ محمد تقی آملی، حاج شیخ ابوالحسن تهرانی، حاج میرزا مهدی محی الدین الهی قمشه ای، حسین فاضلی تونی، مرحوم آقای چاپلوقی، حاج سید عباس فشارکی، آقا شیخ علی محمد جولستانی استفاده کردند.

هجرت به حوزه علمیه قم

پس از حدود پنج سال تحصیل در تهران در سال تحصیلی 35-1334 وارد حوزه علمیه قم شدند. و از محضر بزرگان علما و استوانه های مهم علم و تقوا همچون مرحوم آیت الله بروجردی، آیت الله سید محمد محقق داماد، آیت الله میرزا هاشم آملی، حضرت امام خمینی، مرحوم علامه طباطبایی استفاده کردند.

آیت الله جوادی آملی از فعالیت های سیاسی و اجتماعی برخوردار بوده و سفرهای تبلیغی برون مرزی هم داشته است. ممنوع المنبر شدن و تهدید و اخطار از طرف مأموران ساواک به خاطر ترویج افکار و اندیشه های انقلابی و آگاه کننده امام راحل و تحمّل اهانت های رژیم طاغوت و هدایت مبارزات مردم آمل از جمله نتایج فعالیت های سیاسی ایشان است. ایشان در طول عمر مبارک خویش تا به امروز کتب و مقالات زیادی را در موضوعات گوناگون از جمله در تفسیر قرآن و حکمت متعالیه به رشته تحریر درآورده اند.¹

آثار فلسفی به شرح ذیل است:

1. رحیق مختوم در 10 مجلد (در حال تکمیل) 2. شرح حکمت متعالیه در چهار مجلد 3. فلسفه

صدرا در دو مجلد

و آثار قرآنی به این شرح است:

أ. تفسیر ترتیبی:

تسنیم، تا زمان فعلی بیش از 20 جلد چاپ شده است.

ب. تفسیر موضوعی:

1. اقتباس از کتاب مهر استاد، جوادی آملی.¹

1. توحید در قرآن 2. حیات حقیقی انسان در قرآن 3. فطرت در قرآن 4. قرآن در قرآن 5. معرفت شناسی در قرآن 6. نزهت قرآن از تحریف 7. وحی و نبوت در قرآن 8. ولایت در قرآن 9. هدایت در قرآن 10. معاد در قرآن 11. مبادی اخلاق در قرآن 12. مراحل اخلاق در قرآن 13. جامعه در قرآن 14. سیره پیامبران در قرآن 15. سیره رسول اکرم در قرآن 16. صورت و سیرت انسان در قرآن ج. چند اثر قرآنی دیگر:

1. قرآن حکیم از منظر امام رضا(ع) 2. قرآن در کلام امام علی(ع) 3. همتایی قرآن و اهل بیت د. دیگر آثار علمی از این قرار است:

1. دین شناسی 2. منزلت عقل در هندسه معرفت دینی 3. شریعت در آئینه معرفت 4. انتظار بشر از دین 5. مفاتیح الحیات 6. نسبت دین و دنیا 7. تبیین براهین اثبات خدا 8. شکوفایی عقل در پرتو نهضت حسینی 9. سرچشمه اندیشه 10. ادب فنای مقربان 11. سروش هدایت 12. زن در آئینه جمال و جلال 13. کتاب الخمس 14. کتاب الحج 15. الوحی و النبوه 16. تحریر تمهید القواعد 17. پیامبر رحمت 18. تجلی ولایت در آیه تطهیر 19. حق و تکلیف در اسلام 20. حکمت عبادات 21. حکمت علوی 22. حکمت نظری و عملی در نهج البلاغ 23. اسلام و محیط زیست 24. اسرار الصلاه 25. الاسلام و البيئت 26. جرعه ای از صهبای حج 27. دنیا شناسی و دنیاگرایی در نهج البلاغه 28. رازهای نماز 29. حیات‌های عارفانه امام علی 30. حماسه و عرفان 31. روابط بین الملل 32. ظهور ولایت در صحنه غدیر 33. عصاره خلقت 34. علی مظهر اسمای حسنا 35. شمس الوحی تبریزی 36. علی بن موسی الرضا و الفلسفه الاهی 37. علی بن موسی الرضا و القرآن الکریم 38. عید ولایت 39. فلسفه حقوق بشر 40. فلسفه زیارت 41. ولایت فقیه 42. ولایت علوی 43. وحی و نبوت 44. وحدت جوامع در نهج البلاغه .